

ФРОНТИР

ЄВГЕНІЯ ГЕНОВА

КРИМСЬКОТАТАРСЬКІ РОДИНИ

Харків
«ФОЛІО»
2024

ВСТУП

У дідуса смагляве зморшкувате обличчя, маленьке, наче кулачок. Так і хочеться порівняти його з печеним яблучком, але це надто заяложена метафора, мені треба придумати щось краще. Проте краще не придумується, бо в голові — абрикоси.

— Я пам'ятаю абрикоси. Уже пацанчиком був, мабуть, років п'ять від сили. А от хату не пам'ятаю. І діда з бабою. Хоч убий. Мені завжди так гірко було від цього! А от абрикоси все життя пам'ятаю. Таких я ніколи більше не куштував. Дерево, гадаю, посадив дід. Воно росло коло хати, якої я не пам'ятаю. І от ти береш з чиїхось дорослих рук ту абрикосину... А всередині наче сонце. І з неба мені світить сонце, і наче з абрикоси воно теж світить. Розламуєш — по пальцях тече сік, облизуєш їх швиденько, а він все одно тече. Найсолодший у світі, солодший за мед. А запах... не знаю, з чим порівняти. Я той смак і нині відчуваю в роті. Дід і баба, і моя мама не пережили депортації. А я пережив і повернувся додому. У мене є абрикоси в саду. Але не такі. Мабуть, тому, що те дерево лишилося з дідом.

Я стою серед нечисленних мітингувальників у центрі одного з кримських міст. Біля пам'ятного знака майорять кілька блакитних прапорів. Старенький, з яким

я говорю про абрикоси, відійшов у затінок великого дерева, бо травневе сонце вже припікає. Нудні промови чиновників ніхто не слухає, учасники вкотре відбувають обов'язковий захід. Після мітингу, коли посадовці повертаються до кабінетів, дідусь довго сидить біля пам'ятного каменю і мовчить.

* * *

Моя сусідка по палаті — кримська татарка. Довгими днями й вечорами ми говоримо не про хвороби й лікування, а про життя її родини. Діляра іноді плаче, іноді — сміється, іноді ми обидві замовкаємо, бо не маємо слів.

— Я народилася в депортації, в Узбекистані. Наприкінці 1980-х працювала касиркою в аптеці. Коли почалися мітинги за право на повернення кримськотатарського народу на Батьківщину, я не пропускала жодного. Збиралися ми кожні вихідні. І ось одного разу прийшов завідувач і сказав, що тепер ми працюємо у суботу та неділю. «Як так? Чому?» — здивувалася я. «Тому, Діляро, щоб ти на ваші мітинги не ходила, але це між нами. Так скрізь тепер буде», — пояснив він. Я йому сказала, що в неділю зможу працювати лише до обіду, бо в мене четверо дітей. Він погодився. І от я в неділю касу зачинила, за ріг повернула — і на мітинг. А йому потім сказала: «Ти — узбек, а я — кримська татарка. Хто ми без своїх народів? Якщо я не буду зі своїм народом, то й народ зі мною не буде у важку годину». Він нічого не сказав. А потім ми повернулися. Мій тато не дожив до цього, а мамі пощастило дихати повітрям Батьківщини. Нові господарі не пустили її у власний будинок. Тоді вона сіла біля двору й гладила землю.

Він показує мені невеличку камеру відеоспостереження, яка «дивиться» у двір. Пояснює, стенивши плечима:

— Таку камеру мусить мати кожен, хто вважає Крим окупованим. Ось тут, на кухні, поставили монітор. Щось робиш — каву п'єш, обід готуєш чи просто книжку читаєш — монітор перед очима. А це — найпростіший кнопковий телефон. Якщо натиснути одну кнопку, то піде розсилка знайомим, що в мене обшук. Щось я вас геть налякав, старий дурень. Ви пийте, пийте каву... Густа, запашна кава, найчорніша у світі й найсмачніша, п'ється у тиші. І солодощі беріть — у нас не годиться без пригощання.

Гостинний господар пережив не один обшук фсб і готовий пережити наступні. Ми зустрічаємося у нього вдома потайки, увечері. Надворі 2016 рік. Крим понад два роки окупований, і вулиці його вечірніх міст небезпечно порожні. Випадкові перехожі підіймають коміри зимових курток, насувають каптури й ховають руки в кишенях. Хтось із них сьогодні ночуватиме вдома востаннє. Бо ще хтось сьогодні ввечері напише донос на сусідів.

— Не минуло й кількох тижнів, як мене у дворі погукав сусід. Ми жили поруч майже тридцять років, відтоді, як моя родина повернулася в Крим з депортації. Нормально завжди спілкувалися. Тож коли він мені сказав берегти телевізор, я спочатку не второпав про що йдеться. Телевізор? А що з ним? «Я такий давно хотів. Великий», — пояснив він. Я все одно не міг зрозуміти. Тоді він пояснив максимально зрозуміло: «Я житиму у твоєму домі, коли тебе вивезуть звідси, смердючий татарський ублюдок». А ми ж з ним ніколи не те що не посварилися — кривого слова один одному не сказали, — каже сивочолий чоловік.

Йому вже доводиться докладати трохи більше зусиль, ніж раніше, щоб рівно тримати спину. Проте він щоразу розправляє худорляві плечі. Сьогодні він п'є каву вдома, а завтра буде як буде. Він готовий.

* * *

Перші розповіді з життя кримськотатарських родин мені довелося почути у 2009–2010 роках. Раніше знала щось про історію цього народу з українських підручників: трохи про Кафу, трохи про битви часів Хмельницького, трохи — про депортацію. Ніде й ніколи, окрім на їхній Батьківщині, я не чула образ на адресу кримськотатарського народу. Саме в Криму, у тамтешніх зросійщених містах і селах, давнішні назви яких викорінювалися російською імперією та радянською владою, у будинках, в які після 18 травня 1944-го заселилися чужинці, було заведено говорити образливі слова. Ненавидіти. Насміхатися над вірою, одягом, кольором шкіри, мовою. Це було неймовірно й дико. Я навіть не могла уявити, що в наш час дитину в школі можна безкарно назвати «брудною татарвою». Що у ХХІ столітті можна окупувати — вкотре — їхню землю і знову виселяти людей з домівок.

Їхні історії зачіпають за живе. Неможливо не почути передсмертний крик юнака, якого страчують у середині ХІХ століття: «Мусульмани й християни, будьте свідками, як мене несправедливо повісять!» Неможливо не зажагнути пригорнути п'ятирічну Хатідже, яку енкаведисти привели в камеру, де катують її батька, щоб вона видала його. Неможливо не побачити ту шовковицю з недостиглими ягодами, і дітей під нею — знесилених, виснажених голо-

дом, які помирають у муках, наївшись соковитих плодів. Неможливо не стиснути кулаки, коли чуєш такі слова: «Мені набридло бути жертвою. Я пообіцяла собі, що живою не дамся, і з собою заберу хоч когось з окупантів на той світ».

Про що ці історії? Напевно, про любов. Безмежну, вірну, яка ніколи не минає. Напевно, про силу. Яка не дає зігнути плечі, скотитися сльозині й здатися. Напевно, ці історії про віру. У себе і свій народ, у свій дім і свою мету, у Бога і свою землю. Слухаючи ці історії, хочеться плакати, кричати й гніватися, ненавидіти й проклинати. Слухати й записувати їх — велика відповідальність. За кожне слово, за кожен доторк до болю, за кожную сльозину, яка виступає на очах. Тому найбільше хочеться любити й вірити так само віддано, сильно й непереборно.

Це історії, розказані різними людьми, про життєві шляхи їхніх родин. Про кілька поколінь поспіль, кожне з яких втрачало дім через репресії, розкуркулення, війну, депортацію, окупацію... Про те, як це — знову й знову посеред голого степу місити глину, возити пісок, носити цеглу — будувати свій дім. «Ми ж дуже схожі. Українці й кримські татари. Вас морили голодом, а ви на кожному клаптику землі, знову й знову, під обстрілами сієте хліб і годуєте ним не тільки себе, а й світ. У нас кожне покоління виганяли з дому, а ми знову й знову будуємо. Ми — вічні будівельники, ви — вічні годувальники», — кажуть мені нащадки вцілілих у Голодному степу Узбекистану й на лісоповалах Уралу.

Напевно, відчуття цю спорідненість душ особливо важливо для всіх нас нині. Бо ми вступили в битву з тими, хто заходив у хати наших пращурів і вивертав на землю їхню їжу, хто забирив останню зернину й викидав мертві тіла

з брудних товарняків, хто розстрілював і засилав у табори. У нас спільна генетична пам'ять, і тому нам легко відчути те, що відчуває людина поруч. Яка завжди прагне повертатися додому, попри налагоджене стабільне життя, достаток і впевненість у завтрашньому дні на чужині. Навіть якщо ти народився далеко від рідної землі, твій дім на Батьківщині.

Qırımnda yaşa! — говорять кримські татари. Це означає — Живи в Криму!

ДІМ, В ЯКОМУ ЖИВУТЬ ЖІНКИ

Березень на Одещині дуже схожий на листопад, тільки з надією. Я іду звичайною сільською вулицею, міряючи кроками сірий асфальт під похмурым небом і намагаючись сховати руки глибше в кишені. Одночасно помічаю яскраво-жовті крокуси на кимсь дбайливо обкопаній клумбі, або, як тут кажуть, — палісаднику та пильную, чи не вхопить за ногу отой кудлатий пес, котрий теж наглядає за мною. На телефон раз у раз надходять новинні сповіщення. В одному йдеться про те, що сьогодні, 18 березня, президент російської федерації владімір путін відвідав окупований Крим на знак річниці окупації. Я пробігаю очима текст не зупиняючись, бо в кінці вулиці на мене чекає темноволоса дівчина Венера.

Разом ми прямуємо до маленького будиночка. Лець ступаємо на подвір'я, як здіймається неймовірний гавкіт: двоє невеличких псів старанно відпрацьовують свій хліб і водночас привітно помахають хвостами.

— Вони не вкусять, — каже мама моєї супутниці Гульнара Сейдаметова, яка зустрічає нас на ганку.

Заходимо до будинку й розташовуємося довкола столу на затишній кухні. Поки Венера розливає чай, до нас приєднуються інші дочки Гульнари — Зарема та Софія. Четверта донька Ельзара має прийти згодом. Гульнара

помітно нервує. Вона воліла б, щоб журналісти ніколи їй не телефонували, і вона так ніколи й не дізналася б, що таке інтерв'ю. Радіє, що не буде камери, полегшено видихає. Десь у середині нашої розмови Софійка виходить і повертається з немовлям на руках. Це — дочка Зареми Евеліна.

— У вас дім жінок, — кажу я.

— Жінок, які чекають, — додає Гульнара.

П'ятеро жінок чекають, коли можна буде повернутися додому, на межу між Кримом і «материковою» Україною, де вони прожили все своє минуле життя. Вони чекають з війни чоловіка Зареми, який захищає Україну від окупантів. Чекають на перемогу й можливість провідати родичів у Криму. Чекають, коли приїдуть у гості побратими їхнього Асана — чоловіка Гульнари, батька сестер і дідуса маленької Евеліни. І коли вони скажуть на його могилі: «Асане, Крим твій. Ти так чекав на цю мить».

Надіє та Шаїб

Батьки Гульнари — Надіє та Шаїб народилися в Узбекистані, колишній радянській республіці, яка стала основним місцем примусового проживання для депортованих у 1944 році кримських татар. Шахрисабз — одне з найстаріших міст Центральної Азії, стало місцем народження і для Гульнари. Утім, скільки вона себе пам'ятає, її родина завжди мріяла повернутися додому.

— У Шахрисабзі мама була вчителькою англійської мови в школі, тато працював в Державтоінспекції. Життя плинуло спокійно, розмірено. Можна сказати, у нас все було. Стороння людина, певно, сказала б, що ми щасливі,

бо нам усього вистачає. Ми, діти, теж би так вважали, аби... Навіть не знаю, як це сказати. Мої бабусі й дідусі дуже рано помирали, я їх зовсім не пам'ятаю, тобто ще до середини 1980-х. У багатьох родинах кримських татар так і було. Дуже рано помирали старші люди, яких і старими важко назвати. Фактично, на момент депортації мої бабусі-дідусі самі ще були дітьми. Наша сім'я родом з Красноперекопська (радянська назва, нині — Яни Капу, або Нові Ворота, в перекл. з кримськотат. — Авт.). Певно, це була така травма для всього роду, що багато хто просто не міг жити з цим довго й до того ж щасливо. Тому швидко йшли з цього світу... Якщо відверто, то малою, та й подорослішавши, я зовсім не хотіла слухати такі історії. Бо коли мама іноді розповідала про ті події, то одразу починала плакати, а я вставала і йшла. Не могла виносити її сльози. Нині дуже шкодую, треба було слухати. Бачте, могла б і вам сьогодні більше розказати, і дочки послушали б. Але мені її так шкода було. Кожен спогад — це відкрита рана, — каже Гульнара.

З кінця 1980-х, тоді ще за Радянського Союзу, кримські татари поступово, попри відсутність офіційних дозволів, почали повертатися до Криму. Після розпаду СРСР процес стрімко пришвидшився: люди, які мали влаштоване життя, роботу, старих батьків, по кілька дітей, збирали валізи й поверталися. Нерідко це були ті, які народилися на чужині й ніколи не бачили власного дому. Однак рацію тут не працювало, вони не могли вдіяти інакше.

Повернулися додому й батьки Гульнари. Це сталося 1993 року. Спочатку родина приїхала до родичів у Феодосію. Рік подружжя з чотирма дітьми тіснилося у невеличкій літній кухні. Гульнара, наймолодша в родині, тоді

була семикласницею, і сприймала переїзд як неймовірну й захопливу пригоду. Старші брати, як і батьки, влаштувалися працювати на ферму, а сестра, яка вже закінчила школу, — у місцевому саду. За рік переїхали в Генічеський район Херсонської області, де жили інші родичі — там легше було отримати житло. Почали розбудовувати домашнє господарство, завели худобу, водночас працювали на фермі.

— Мама, яка в Узбекистані викладала в школі англійську мову, тут усе життя пропрацювала телятницею. У Феодосії їй нічого іншого й не пропонували, а на Херсонщині вона, здається, і сама не хотіла. Не знала української мови, соромилася цього, тож так і лишилася на фермі. А, може, й інші причини були. Тоді кримські татари, яка б освіта у них не була, часто працювали лише фізично. Їх не брали на іншу роботу. Ми ніколи не займалися сільським господарством, не знали, що таке тримати худобу, жили ж у місті. Тепер, у селі, все було інакше. Мені було цікаво, незвично. А мама часто плакала, іноді казала, що якби знала, що доведеться так важко працювати, так сильно змінювати своє життя, то, може, і не поверталася б. З другого боку, я знаю, що ми вдома. А так і має бути — люди повинні мати вибір. У моєї мами батьки поховані десь в Узбекистані. Ну а мені хочеться, щоб мої могили були поруч зі мною... Аби тільки їх було менше, — каже жінка.

Гульнара та Асан

Після дев'ятого класу Гульнара пішла працювати в сільгоспідприємство. Каже, що хотіла вчитися далі, однак

Подружжя Сейдаметових.

мама побоялася відпустати найменшу доньку в далеке місто, тож так і лишилася жити біля батьків. А у 19 років познайомилася з місцевим майстром-кранівником Асаном. Після одруження вже не працювала.

— Асан мені казав: «Ну навіщо тобі працювати? Я тоді для чого? Усе робитиму». Так і було. Народилися в нас чотири доньки, як бачите. Будинок, сад, город, сім'я... Як у всіх, мабуть. Нічого такого особливого, — жінка сором'язливо всміхається, розповідь про звичні для неї речі дається непросто. Щиро дивується: що тут може бути цікавого іншим? Життя як життя.

Асанову родину депортували з Бахчисарайського району Криму, але після повернення вони осіли в Генічеському районі. На відміну від Гульнари, він — найстарший у родині, де зростали ще троє братів — Якуб, Айдер та Ахтем, а також сестра Арзи.

Асан, який після школи вивчився на кранівника, працював за цим фахом багато років. Власне, до того моменту, як 2016 року вирішив мобілізуватися до лав Збройних сил України.

— Не міг він інакше. До окупації Криму ми часто туди їздили: багато родичів, друзі, знайомі... Територіально це ж поруч. А після 2014-го вже не їздили. Небезпечно, та й Крим став зовсім іншим. Усі, хто там лишився або іноді бував, розказували, що всі стали мовчазні, похмурі. Зайвого слова сказати не можна в транспорті чи магазині: будь-якої миті можуть донести в фсб. Це не життя. Асан мріяв повернутися до Криму. Тягнуло його на батьківщину дідів-прадідів, у Бахчисарай, — згадає Гульнара.

У складі ЗСУ Асан воював на сході країни, брав участь у боях в Пісках, після завершення трирічного терміну поновив контракт, а додому повернувся незадовго до повномасштабної війни.

— У 2021 році він приїхав додому. Казав, що втомився, хоче пожити мирним життям. Але недовго це тривало. Зателефонував його командир, сказав: «Асане, ти нам потрібен». Він до мене: «Що робити?» Що я йому могла сказати? П'ять років на війні, діти росли, батька не бачили... Але ми його не прив'яжемо. Не міг він бути вдома, коли побратими потребували його допомоги. Не міг і все. Поїхав знову, — розповідає дружина воїна.

На її шиї — металевий ланцюжок з медальйоном. Вона повільно знімає теплий метал і кладе мені на долоню: на сріблястій пластині вигравіювана їхня спільна з Асаном світлина: він — у форменому одязі, вона — у його тубетейці з тризубом. Ми мовчимо, у чашках холоне зелений чай.

Нескінченна дорога

Рано-вранці 24 лютого 2022 року першою від вибухів прокинулася Зарема — старша дочка Гульнари й Асана. У будинку її родини в Новоолексіївці їх було особливо добре чути: орки наступали на Херсонщину з окупованого Криму. О 4:30 ранку Гульнара, яка під канонаду спостерігала заграву зі свого будинку, зателефонувала чоловіку.

— Асан тоді служив в Одесі. Місто почали бомбардувати десь на годину пізніше. Тож він мені не повірив, каже: «Та ну ти що, які вибухи»? А у нас дах над будинком ходуном ходив. Я збрала дітей, пішли до свекрухи. Згодом перетелефонував Асан і сказав: «Справді, війна». Хотів приїхати нас забрати, але вже не зміг.

Так, не встигнувши отямитися, родина Сейдаметових опинилася в окупації. Практично відразу в будинки почали вриватися озброєні російські військові зі списками учасників АТО. Утім, як не дивно, Асана в тих списках не було, натомість там були обидва його молодші брати, котрі також воювали за Україну. Нікого не знайшовши, окупанти йшли, але обіцяли повернутися. Коли обшуки стали частішати, Гульнара зрозуміла, що стає зовсім небезпечно.

— Зателефонувала хороша знайома, сказала, що треба готуватися, бо «будуть гості». Тоді ми за годину, мабуть, зібрали всі речі Асана, його нагороди, документи — все-все, що свідчило про його участь в АТО, і спалили в пічці. Я так плакала тоді... Потім просила у нього вибачення. Треба було, може, десь закопати, але часу на те не було, та й могли знайти. Усе згоріло... Медалі всі, — вона сумно хитає головою.

— Окупація — це коли ти радієш, якщо просто вбили. Бо можуть з'валтувати, можуть катувати, можуть знущатися з рідних... Ми наче знову пережили те, що колись пережили наші пращури. Це відчуття страху, безпорадності, розгубленості. Коли не розумієш, що робити, що брати в першу чергу з собою, що треба заховати, і не розумієш: за що? — додає Зарема.

У тому страшному лютому вона виїхала з Новоолексіївки до Львова. Там у неї народилася Евеліна, яка нині щиро всміхається до гостей, а потім дуже зосереджено роздивляється шматок булки у своїх руках.

Гульнара та молодші доньки пробули в окупації до квітня 2022-го. Виїхати з Генічеського району безпечно було неможливо, адже з окупованої Херсонщини жодного разу не відкрили «зеленого коридору» для евакуації цивільних. Крім того, боялися, що на блокпостах через прізвище можуть затримати. Але й лишатися далі в окупації було неможливо.

— Ставало дедалі небезпечніше. Росіяни сказали, що мобілізують усіх медиків, включно з жінками. У нашій великій родині два медики — моя друга дочка й дружина брата мого Асана, який був у нашому селі імамом. І от одного разу ми вирішили їхати разом. У семимісному авто нас було одинадцятьо: я з трьома дочками й родина

нашого імама з п'ятьма дітьми. Плюс речі. Їхали у запо-
різькому напрямку через десятки блокпостів. Чули до-
рогою обстріли. Пройшли купу перевірок. Але, на щастя,
все обійшлося. Ми лишилися із Заремою у Львові, а ро-
дичі поїхали далі, за кордон, — згадувати про той шлях
Гульнарі неприємно. Та й уся наша розмова не з веселих.
Але дівчата, які сидять за столом, нашорошивши вуха,
зізнаються, що чи не вперше стільки нового почули про
свою родину.

Пізніше Асан запропонував родині перебратися на
Одещину, ближче до дому й до його рідної 28-ої окремої
механізованої бригади імені Лицарів Зимового Походу.

— Я за кордон не збиралася й не збираюся. Хочу додо-
му. А поки що ми тут. Отака у нас доля від наших пращурів:
вічна дорога, і цю дорогу обирали не ми. З дому — до Узбе-
кистану, звідти через пів століття — додому, потім — на
Херсонщину, потім — Львів, тепер — Одещина. Що далі?
Ми хочемо додому, — каже жінка зі шматочком теплого
металу на грудях.

— Усе життя хотіла зустріти світанок у дорозі. І зу-
стріла... Ранок 25 лютого... Найстрашніший світанок
і найважча дорога — з дитиною під серцем й окупантами
повсюди, — Зарема поправляє малій Еві кофтинку й ніжно
цілує у маківку.

Позивний Татарин

Старший сержант Асан Сейдаметов мав позивний
Татарин і завжди ходив у тубетейці з тризубом. Навіть
попри те, що час від часу отримував зауваження щодо
порушення правила носіння військової форми.

— Ох та тубетейка... Він розповідав, що вона його рятувала двічі. Раз куля пройшла так близько, що зачепила тризуб, черкнула й пішла далі. У нього був лиш лоб подряпаний, уявіть. Він так і казав: реально врятувала. Вдруге не знаю достеменно, що саме відбулося, але розказував, що вона щаслива. Він з нею ніколи не розставався. А загалом про війну не розказував. Не хотів, щоб я переживала, щоб діти за нього боялися. Завжди казав, що все добре. Він вірив, що має повернути наш Крим, і тому не міг не воювати. Просто не міг. А коли бригада звільнила Херсон, він зателефонував мені. Такого радісного голосу я давно в нього не чула. «Херсон, Гульнaro, ми в Херсоні! Чуєш? Звідси додому — шапкою докинути, все ж поруч. Скоро в Криму будемо!» — він аж вигукував на радощах. Мені теж так радісно стало, — згадує Гульнара.

Пізніше бригаду передислокували на одну з найважливіших ділянок фронту — під Бахмут. Друзі Асана згадують, що командир намагався утримати його як багатодітного батька від перебування на «нулі», однак військовий сам звернувся до керівництва бригади із заявою, що бажає воювати на передовій.

— Він обожнював Крим. Можна сказати, марив ним. Постійно розказував усім про Крим, про спротив людей там, про те, що багато людей у Криму підтримують Україну, і через це російська фсб кидає їх у в'язниці. Розказував, що Росія позбавляла його народ Батьківщини фактично триста років, з моменту першої окупації Криму. Ну ми йому казали, що це майже, як і нас. Тільки його народ — невеликий. Спробуй вижити, спробуй витримати таку навалу, коли проти тебе мільйони озброєних окупантів. Завдяки йому багато хто з нас дізнався про історію кримських татар. Він нас просто закохав у Крим і свій народ, ми вже

Асан приймає нагороду за бойові заслуги.

всі хотіли туди разом з ним. Він найкращою людиною був. Старалися ми його берегти, як могли. Додому він сильно хотів. Побачити дружину, доньок, онучку побачити, бо ж вона народилася, коли він воював. А за чотири дні до загибелі він мені подарував свою знамениту тибетейку. Чогось так захотів. Вона йому дуже дорога була. Я її бережу тепер. Уранці того дня, коли ми збиралися на бойове завдання, він так якось сумно сказав: «Як же я хочу до дітей...». Берегли ми його, як могли. А не вберегли, бачте, — у побратима, з яким я розмовляю телефоном, тремтить голос. У бою він зазнав важкого поранення і тепер проходить реабілітацію. Про Асана спокійно говорити не може, зізнається, що той був для нього як брат.

Після загибелі Асана Сейдаметова у січні 2023 року Президент України Володимир Зеленський нагородив його орденом «За мужність» III ступеня — посмертно.

— Ми поховали його на Західному цвинтарі Одеси. Тож маємо бути тут, поближче до нього. Бачиш, Асане, ти так хотів додому. Тепер ми прагнемо туди й за тебе, і за себе, і за весь наш народ, — каже господиня маленького будиночка на краю села, в якому живуть самі жінки.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Дім, в якому живуть жінки.....	9
Дерево її роду.....	21
Не дати стерти пам'ять.....	39
Алтин бешик рідної землі.....	52
Голос Криму.....	70
Іти до світла.....	91
Робити землю квітучою.....	107
Уцілілі в Голодному степу.....	120
Живи в Криму.....	132
Не бути жертвою.....	146
Бути вільними на своїй землі.....	163
Коли скрипка повернеться додому.....	186
Бути аскером.....	199
Кримський шлях через донецькі степи.....	209